

Mila Krasteva

(Bulgaria, Plovdiv, Paisii Hilendarski University of Plovdiv)

Gerov's Copy of *Istoriya Slavyanobolgarskaya* and the Family Tree of the 1825 Compilatory Edition by Paisius of Rila

Abstract: The article analyzes Gerov's copy of *Istoriya Slavyanobolgarskaya* (Manuscript НБКМ ф. 22 а.е. 622) according to its place in the paradigm of Paisius of Rila's 1825 Compilative Rila Edition. For this purpose, we undertake a reconstruction of the structure of the edition in order to compile the 'passports' of all the manuscripts that make up its family tree.

Key words: Nayden Gerov, Gerov's copy of *Istoriya Slavyanobolgarskaya*, Paisius of Rila's 1825 Compilative Edition, copies, recension, Bulgarian Revival literature, manuscripts

Мила Кръстева

(България, Пловдив, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“)

Геров препис на „История славянобългарска“ и родословът на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825

Въведение

Терминът *родослов* (синоним на *родословно дърво*) назовава съвкупността от ръкописните преписи и преправки на „История славянобългарска“, които имат пряко или косвено отношение към Геровия препис на „История славянобългарска“ (НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 622, л. 1-70/НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 622, л. 1-70). Геровият препис принадлежи към родослова на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г. (Тодоров/Todorov 1982: 45). Протограф на Геровия автограф, както и на всички останали ръкописи от същия родослов, е Рилската преправка от 1825 г. (НБКМ 775/НБКМ 775). Оригиналните книги от родослова днес се пазят в различни книгохранилища у нас или в чужбина, но има и изгубени. Подредени според автентичната или хипотетична хронология на тяхното съставяне, книгите са:

РП	1. Рилската преправка от 1825 г. НБКМ, София.
СП	2. Сопотска преправка от 1828 г. Изгубена.
ПЙП	3. Поп-Йоанова преправка от 1830 г. НБКМ, София.
X1	4. Първа Харитонова преправка от 1831 г. НБКМ, София.
X2	5. Втора Харитонова преправка от 1831. НБКМ, София.
X3	6. Трета Харитонова преправка от 1832. Изгубена.
СП1	7. Първа старозагорска преправка (условно датирана към 30-те или 40-те г. на XIX в. Регионален исторически музей, Стара Загора.
ХП1	8. Първа Хилендарската преправка (условно датирана към началото на 40-те г. на XIX в.). Хилендарски манастир, Света гора Атонска.
ГрП	9. Григоровичева преправка (условно датирана към началото на 40-те г. на XIX в.). Руска държавна библиотека, Москва.
КП	10. Кесариев преправка (условно датиран към 40-те г. на XIX). НБКМ,
СП2	София.

ПГК	11. Втора Старозагорска преправка от 1842 г. Изгубена.
ПП	12. Препис на Гаврил Кръстевич (условна датировка: преди 1845 г.). Изгубен.
ГП	13. Панагюрска преправка (условно датирана: между 40-те и 50-те г. на XIX в.). НБКМ, София.
ЛП	14. Геров прерис (условна датировка: съставен е преди 1853 г.). НБКМ, София.
	15. Ламански прерис (условно датиран към 1864 г.) Неоткрит.

Ръкописите от родослова се отнасят по различен начин не само към протографа Рилска преправка, но и към самия Геров прерис, а връзките помежду им са представени нагледно с графична рисунка от Илия Тодоров в публикацията му „Неизвестен прерис на Паисиевата история в Хилендарския манастир“ (Тодоров/Todorov 1985: 197). Тодоров обаче не анализира конкретните йерархични зависимости между прерисите и прерправките, което е от съществено значение за структурирането на парадигмата на родослова, затова ще ги опишем накратко.

Протографът Рилска преправка принадлежи на първото родословно коляно. Става извод на два последващи ръкописа от втория родословен клон, както следва:

- РП → ХП1
- РП → ПЙП

Хилендарската преправка не е прерисвана, но Поп-Йоановата преправка дава три последващи разклонения (трето родословно коляно):

- ПЙП → Х1
- ПЙП → КП
- ПЙП → СП1

Всеки от тези ръкописи се ползва за извод от ръкописни книги от състава на четвъртото родословно коляно:

- Х1 → Х2
- КП → ПП
- СП1 → ГрП

В родослова на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г. има и още едно – пето родословно коляно:

- Х2 → ГП
- Х2 → ЛП.

Йерархичните зависимости на Геровия прерис с оглед на прякото му родство с останалите ръкописи от родослова имат следната структурна схема:

- РП → ПЙП → Х1 → Х2 → ГП (не е прерисван).

В следващото изложение ще представим литературноисторическите паспорти на ръкописите от интересуващия ни родослов с (не)пряко родство спрямо Геровия прерис. Ще опишем и ръкописите от т.нар. от нас „похитена „Паисиада“, защото на тези книги все още не е отделяно подобаващото им се научно внимание. За да има системност и пълноценност на описанието като необходими и достатъчни открояваме данните:

сигнатурата, с която ръкописът може да бъде открит и изследван днес;

мястото на съставяне;

годината на завършване;

името на прерисвача;

посочване на най-употребимите, но различаващи се назовавания, с които една и съща книга се описва в научната литература;

името на книжовника или изследователя, който въвежда ръкописа в науката; систематизация на най-съществените научни дебати около ръкописите от родослова; данни за наличие или отсъствие на публикация на оригинала.

Когато оригиналът не е датиран, не е локализиран, не е авторизиран (някои от ръкописите са белязани и от трите отсъствия) за идентификацията му в науката се изграждат многобройни хипотези. В редица случаи учените водят дълги и разноречиви спорове. Не са редки и ситуациите, при които различните научни хипотези се конфронтират, а изграждането на категорични научни тези е почти невъзможно, защото липсват достоверни документални свидетелства. Основната причина за наличието на различаващи се хипотези се дължи най-вече на отсъствието на единни методологични критерии за оценка на възрожденските преписи и преправки, също и на липсата на еднозначен код за назоваване. От описаното по-долу ще стане видимо, че един и същи ръкопис се представя едновременно като препис/ преправка/ преработка/ сглоба/ компилация/редакция – хаос, който все още не е овладян в паисиезнанието. Въпросът за изработването на теоретични критерии за жанрово класифициране на ръкописната възрожденска „Паисиада“ (в целостта ѝ) все още не е решен научно, необходими вероятно са колективни усилия, за да се прецени дали е възможно да се изготвят еднозначни жанрови етикети за назоваването на оригиналните книги, но този проблем е встрани от нашето изложение.

ПРЕПИСИ И ПРЕПРАВКИ С ПРЯКО РОДСТВО СПРЯМО ГЕРОВИЯ ПРЕПИС

- **Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Рилски манастир, 1825, Паисий Рилски). Сигнатура: НБКМ 775 (Цонев/Tsonev 1923: 468).**

В научната литература оригиналната книга се описва с условните названия: *Рилска преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 573); *Рилска преправка* (Динеков/Dinekov 1963: 115); *Рилска преправка на „История славянобългарска“* (Ангелов/Angelov 1966: 41); *Рилски царственик/Рилска преработка /преправка/сглоба/компиляция* (Димитрова, Пеев/ Dimitrova, Peev 2012: 60); *Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Рилски манастир, 1831, Паисий Рилски)* (Кръстева, Тошева/Krasteva, Tosheva 2018).

Рилската преправка е съставена в Рилския манастир през 1825 г. от монах Паисий Николаевич Рилски като компилация, която оригинално събира в едно книжно тяло фрагменти и от „История славянобългарска“ (1762) на Паисий Хилендарски, и от „История во кратце о болгарском народе славенском“ (1792) на йеросхимонах Спиридон Рилски (Спиридон Габровски). Ползвани са и други извори, които още не са установени (Тодоров/Todorov 1982: 45). Автобиографична бележка на преписвача, положена върху л. 1 в оригиналния ръкопис (листът не притежава оригинална буквена пагинация, номериран е с арабска цифра), идентифицира текста като автограф на монах Паисий Николаевич Рилски.

Рилската преправка е въведена в науката от Беню Цонев през 1923 г., който представя палеографските особености на ръкописа (Цонев/Tsonev 1923: 468). Сред най-задълбочените познавачи на Ръкопис НБКМ 775 е Боню Ст. Ангелов, който приема, че след завършването на книгата си монах Паисий Рилски, който е роден в с. Банджилар (дн. Медово, Чирпанско), я разнася в родния си край, за да бъде преписвана и от други преписвачи, затова тъкмо в този район съществуват най-много преписи, които я ползват за извод (Ангелов/Angelov 1966: 41-51). Има обаче и друга хипотеза, застъпена от Ив. Радев, според когото единственият възможен съставител на Рилската преправка

през 20-те години на XIX в. е само йеросхимонах Спиридон Рилски (Радев/Radev 2012-a: 20-31).

Рилската преправка поставя началото на самостоятелна компилативна редакция на Паисиевата история, обозначена от И. Тодоров като четвърта по реда на хронологичната си поява (сред общо 11 други редакции) (Тодоров/Todorov 1982: 40-50).

Оригиналът е съхранен цялостно. Първоначално ръкописът е издаден с наборен текст и изследване от Б. Ангелов (Ангелов/Angelov 1966). Наскоро автографът на Паисий Рилски е публикуван отново, но вече с фототипия на оригинала, с превод на съвременен български език, с палеографски и литературоведски проучвания, преведени на руски и английски език, с индекси на топонимите, етнонимите и антропонимите (Кръстева, Тошева/Krasteva, Tosheva 2018). За първи път Рилската преправка се анализира цялостно на всички езикови нива, с разчетения по отношение родослова на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г. от Атанаска Тошева (Тошева/Tosheva 2020).

- **Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1830, поп Йоан Петков). Сигнатура: НБКМ 1113 (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964, 3: 448-450).**

В научната литература ръкописът се появява с условните описания:

Змъевски пръписъ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1998: 28, Златарски/Zlatarski 1899: 749); *Първа Змъевска пръправка* (Иванов/Ivanov 1914: LXI); *Попйоанова преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 576); *Поп Йоанова преработка* (Стоянов, Кодов/Kodov, Stoyanov 1964, 3: 448-450); *Първа Змеевска преправка* (Диневков/Dinekov 1963: 134); *Попйоанова преправка* (Ангелов/Angelov 1966: 50-52); *Попйоанов препис* (Тодоров/Todorov 1985: 196-197); *Поп-Йоанова преправка (Змеево, 1830, поп Йоан Петков)* (Джелъова, Куршумова/Dzhelyova, Kurshumova 2018).

Оригиналът е съставен в Змеево (днешното Змейово), Старозагорско. Завършен е през 1830 г. от поп Йоаникия Петкович. Преписвачът ползва като пряк извод Рилската преправка от 1825 г.

За съществуването на Поп-Йоановата преправка пръв съобщава Васил Златарски (Златарски/Zlatarski 1899: 727; 749). Подновените в науката дискусии по повод идентификацията на ръкописа обаче дължим на Йордан Иванов, в чийто предговор към първото академично издание на „История славянобългарска“ от 1914 г. се конструира хипотезата, че през XIX в. са изработени два самостоятелни ръкописа, които ученият назовава с две отличаващи се работни заглавия: Поп-Йоанова преправка; Първа Змеевска преправка. Като анализира палеографията на Поп-Йоановата преправка, Й. Иванов не съобщава нито годината на завършването ѝ, нито мястото, където се е появила. Отбелязва обаче, че оригиналът на Поп-Йоановата преправка се съхранява в ръкописната сбирка на Етнографския музей в София, заведен под № 583. По повод пък на т.нар. от него Змеевска преправка ученият приема, че е завършена в с. Змеево от поп Йоаникия Петкович, но твърди, че оригиналът е изгубен (Иванов/Ivanov 1914: LVI). Повечето съвременни учени се доверяват на наблюденията на Й. Иванов. В резултат от това в описите авторите допускат съществуването на два различни преписа и продължават да твърдят, че ръкописът на поп Йоаникия Петкович не е достигнал до нас (Стоянов/ Stoyanov 1962: 593, Караджова/Karadzhova 2012-a: 32, Перчеклийски/Perchekliyski 2013: 8-9). Най-рано в съществуването на два отделни ръкописа се усъмнява И. Тодоров, който предполага, че е възможно Змеевската преправка и Поп-Йоановата преправка да са един и същ ръкопис, но не се аргументира (Тодоров/Todorov

1985: 196). Същата хипотеза с научна аргументация се застъпва в проучване, озаглавено „Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“: академични (хипо)тези (Кръстева/Krasteva 2015-a). Като се позовава на нецитирани документи Мариана Куршумова по безспорен начин доказва, че Поп-Йоановата преправка не е изгубена. Изследователката идентифицира еднозначно ръкописа, определяйки го като съставен в Змеево от поп Йоан Петков през 1830 г. (Куршумова/Kurshumova 2014). Поп-Йоанова преправка за първи път е издадена фототипно, с превод на оригинала на съвременен български език, с езиковедска студия, която е преведена на руски и английски език, с индекси на етнонимите, антропонимите, топонимите (Джелюва, Куршумова/Dzhelyova, Kurshumova 2018).

- **Първа Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1831, Харитон Рилец). Сигнатура: НБКМ 1115 (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964, 3: 452)**

Проучването на публикациите, посветени на книгата, доказва, че академичната наука я описва „работно“ с многозначни условни названия, сред които са:

нашиятъ ркп. (Начов/Nachov 1894: 514); *Начовски прѣписъ* (Златарски/Zlatarski 1899: 749); *Втора Змѣевска прѣправка* (Иванов/Ivanov 1914: LVI); *Първа Харитонова (втора Змеевска) преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 576); *Втора Змеевска преправка* (Динеков/Dinekov 1963: 134); *Харитонова преправка – първа, 1831 г.* (Ангелов/Angelov 1966: 53); *Втора змеевска преправка (Харитонова първа)* (Ангелов/Angelov 1861: 31); *Паисиева „История славянобългарская“.* *Втора Змеевска преработка на монах Харитон, от 1831* (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964, 3: 452); *Първи Харитонов (Втори змеевски) препис* (Димитрова, Пеев/ Dimitrova, Peev 2012: 61); *Змеевски препис преработка на монах Харитон* (Караджова/Karadzheva 2012-a: 34); *Първа Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1831)* (Кръстева/Krasteva 2015-b).

Ръкописът притежава автентична идентификация: завършен е на 10 януари 1831 г. от монах Харитон Рилец в Змеево. Тези данни се узнават от бележка на преписвача, положена върху л. 26 в оригиналния ръкопис. Не е достигнал до нас изцяло запазен: според оригиналната пагинация от него липсват листове от 69 до 76, като частично разкъсани са листовите от 69 до 72, където се разказва за Кирил и Методий, а изцяло откъснати са листовите от 73 до 76.

Заслугата за въвеждането на Първата Харитонова преправка в науката е на Никола Начов, който за дълъг период е в притежание на ръкописа, затова последният често се представя посредством обвързването му с неговото име. През 1894 г. Начов публикува студия, озаглавена „Забълъжка за Паисиевата история“, която и до днес е безценно палеографско изследване, посветено на Харитоновия ръкопис от Змеево. Приносът на Начов за идентифицирането на неизвестния дотогава ръкопис е значителен – литературният историк за пръв път изследва текста съпоставително с Паисиевата история, също и с още три възрожденски преписа и преправки на „История славянобългарска“, които съвременната наука описва като: Тошковичев (Калоферски) препис, който вероятно е съставен в Русия преди 1829 г.; Трети Търновски (Шишков) препис на Теодор Николаевич (Тодор Шишков), появил се във Велико Търново през 1845 г.; Царственик или история българская, публикувана в Будим (Будапеща) през 1844 г. от Христати Павлович. Въпреки сериозните научни приноси Начов обаче допуска и неточности, като твърди, че Първата Харитонова преправка:

... е прѣписъ на Герова ркп., с който въ същата година е и прѣписванъ: посрѣща се съ тойзи напълно по оглавлението си, а така също и по текстъ въ

обнародванитъ от последния изводи. Слѣдователно, той принадлежи къмъ прѣправката на паметника, за която Дриновъ полага да не е направена по-късно от 1797 год. (Начов/Nachov 1894: 513).

В съвременната наука отдавна е известно, че последователността на появата на преправките е различна: най-рано, на 10 януари 1831 г., в Змеево е завършена Първата Харитонова преправка, а четири месеца след нея (18 април 1831 г.) в Чирпан е завършена и Втората Харитонова преправка. Другата фактологична грешка на Начов е по отношение на предположението, че съществува първоизворен текст, съставен преди 1797 г. от неизвестен компилатор. Именно този хипотетичен текст се определя за извод на Първата Харитонова преправка. Всъщност хипотезата, която открояваме, не е на Н. Начов, а е на М. Дринов (Дринов/Drinov 1871: 21), но Начов я възприема като основателна (Начов/Nachov 1894: 505-525). Съвременната българска наука е доказала неоспоримо, че такъв текст не съществува. Установено е също така, че най-ранната възрожденска преправка на Паисиевата история е Рилската преправка от 1825 г., която е и същинският извод на Първата Харитонова преправка. През 1899 г. в тогавашния периодичен печат се появява и още една важна студия, озаглавена „Къмъ въпроса за тъй нареченитъ прѣправки на Паисиевата история. (По поводъ на единъ новооткритъ прѣписъ отъ прѣправки)“. Автор на текста е Васил Златарски. Ученият тълкува Първата Харитонова преправка в съпоставителния контекст на две от преправките, които пряко се родят с нея. След задълбочен анализ Златарски достига до извода:

Отъ тука не е трудно да се изведѣтъ и взаимнитъ отношения на споменатите три прѣписа, т.е. че отъ Змѣевския на попъ Йоаникия е прѣписанъ Начовскиятъ, а отъ тоя Геровскиятъ (Златарски/Zlatarski 1899: 749-750).

И Златарски, както и Начов преди него, приема за меродавна хипотезата на М. Дринов и некоректно отнася Първата Харитонова преправка като пряко родствена с несъществуващия ръкопис, датиран към 1797 година (Златарски/Zlatarski 1899: 723-757).

Загълхнал в продължение на повече от половин век, интересът към Първата Харитонова преправка се възражда отново в юбилейната за „История славянобългарска“ 1962 година. Именно тогава се появява и най-системният опис на „Паисиада“, изработен от М. Стоянов, който библиографира цялостното присъствие на известните към 60-те години на XX век преписи и преправки на Паисиевия труд. В описа обаче Първа Харитонова преправка е представена твърде общо (Стоянов/Stoyanov 1962: 576, 577). Само информативно ръкописът е налице и в описа на М. Стоянов и Христо Кодов, където е каталогизиран под № 1115. За първи път Първа Харитонова преправка е проучена с оглед на контекста на ръкописното наследство от Паисиада, като е издадена фототипно, с превод на съвременен български език, с индекси на антропоними, топоними и етноними едва през 2015 г. (Кръстева/Krasteva 2015-b).

- **Втора Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Чирпан, 1831). Сигнатура: 1114 (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964, 3: 450-451).**

Условните названия, с които се появява в академичните изследвания, са:

Геровской рукопись (Ламански/Lamanski 1869: 107-108); *Геровъ ръкописъ* (Дринов/Drinov 1871: 16); *Геровъ рkp.* (Начов/Nachov 1984: 513); *Геровски прѣписъ* (Златарски/Zlatarski 1899: 751); *Чирпанска прѣправка* (Иванов/Ivanov 1914: LVI); *Чирпанска преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 577); *Чирпанска преправка* (Динеков/Dinekov 1963: 134); *Чирпанска (Геровска) преработка на монаха Харитон* (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1964, 3: 450-451);

Харитоновата преправка на „История славянобългарска“ (втора – Чирпан, 1831) (Ангелов/ Angelov 1966: 56-61); *Втори Харитонов (Чирпански, Геров) препис* (Димитрова, Пеев/Dimitrova, Peev 2012: 61), *Втора Харитоновата преправка на „История славянобългарска“ (Чирпан, 1831)* (Кръстева/Krasteva 2013).

Втората Харитоновата преправка е завършена в Чирпан през 1831 г. от монах Харитон Рилец и ползва за извод Първата Харитоновата преправка. Автобиографична бележка от Харитон Рилец върху л. 77б удостоверява тази информация. Книгата на Харитон от Чирпан е онзи възрожденски ръкопис, който най-рано провокира интереса на най-изтъкнатите представители на българската възрожденска интелигенция, от една страна, и на видни академични учени в Русия, от друга.

За съществуването на ръкописа пръв съобщава руският професор Владимир Иванович Ламански в студията си „Болгарская словесность XVIII вѣка“. Руският учен изследва текстологично ръкописа, като го съпоставя с произведения от областта на славянската историография. Ламански цитира някои от приписките на Харитон, а също и значителни фрагменти от съдържанието на преправката (Ламански/Lamanski 1869: 107-123). През 1871 г. Марин Дринов въвежда преправката в аналитичното поле и на българската академична наука. Възрожденският учен се позовава и на личните си наблюдения, и на научните изводи на Ламански, когато тълкува съпоставително Харитоновия текст с познатите му преписи и преправки от ръкописната възрожденска „Паисиада“. Публикацията на М. Дринов, чиято „гореща“ изследователска точка е Втората Харитоновата преправка, всъщност поставя същинското начало на трайния интерес на българската академична мисъл към Паисий, неговото време, неговата история, нейните преписи, преправки, приписки и „учениците“ на монаха от Хилендар. Така именно чрез Втората Харитоновата преправка и академичния опит на Дринов възрожденските българи узнават, че възрожденската историография е задълбочено знание, което има конкретноисторически поетапен развой (Дринов/Drinov 1871: 3-25). Повишен интерес към Втората преправка на Харитон през Възраждането проявява и Найден Геров. Дълго време оригиналът на ръкописа е Герово притежание (НБКМ ф. 22, оп. 1, а.е. 704: 82/НБКМ f. 22, оп. 1, а.е. 704: 82), затова често Харитоновия ръкопис се представя и като Геров, но не защото Геров е нейният преписвач, а поради документирания факт, че е била част от личната му библиотечна колекция чак до смъртта му през 1900 г. Самият Геров преписва именно Втората Харитоновата преправка, като съставя последващия препис, съдържащ се в родослова на Първата Харитоновата преправка – Геров препис на „История славянобългарска“. Палеографската атрибуция на ръкописа на Харитон от Чирпан е анализирана от Даринка Караджова, която изгражда хипотеза, възпроизвеждаща начина на преподаване в килийното училище в Чирпан, където Харитон е обучавал своите ученици на калиграфския занаят (Караджов/Karadzova 2012-a: 32-41).

Системнонаучно Втората Харитоновата преправка е изследвана в проучването „Предай нататък!“, където е направен текстологичен анализ, заради открояването на общото и особеното между ръкопис НБКМ 1114, „История славянобългарска“ и „История во кратце о болгарском народе словенском“. Цитират се новооткрити документи, анализират се и се въвеждат в науката приписки от ръкописа, които не са описвани до онзи момент, реконструира се и (психо)биографията на монах Харитон Рилец, открояват се неизвестни факти. Преписът на Харитон от Чирпан за първи път е издаден фототипно с изследване, преведено на руски и английски език (Кръстева/ Krasteva 2013).

- Геров препис на „История славянобългарска“ (Пловдив, между 1851-1853) Сигнатура: НБКМ ф. 22 а.е. 622 (Стоянов/Stoyanov 1962: 592)

Ръкописът се назовава:

Геровски препис (Стоянов/Stoyanov 1962: 592); *Геров препис* (Тодоров/Todorov 1985: 197); *Геров препис на „История славянобългарска“* (Пловдив, между 1851-1853) (Кръстева/Krasteva 2012).

Ръкописът не е завършен, не притежава автентична идентификация (откъм време, място на съставяне, не е вписано и името на неговия преписвач). След проведено от нас през 2012 г. текстологично проучване на Геровия препис, след съпоставката му с многобройни ръкописи, излезли изпод ръката на копривщеникия възрожденец (НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 603, l. 1-21, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 604, l. 1. 2-75, 82-123, 196-378, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 604, dyal III D, b. 1, l. 1-378, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 604, с. 299-371, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 606, l. 12-109, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 606, l. 110-137, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. I, а.е. 704, l. 82, НБКМ/НВКМ f. 22, оп. II, а.е. 814, l. 1-30), приемаме като неоспоримо твърдението, че Ръкопис НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 622 е автограф на Найдена Герова (Кръстева/Krasteva 2012: 149-174). Геровият препис ползва за извод Втората Харитоновата преправка. Автографът на Н. Герова е ръкописан в тетрадка малък формат, с откъснати корици. Тетрадка с незавършения препис е намерена през 60-те години на XX век в ръкописния архивен фонд на Найдена Герова.

За съществуването на преписа пръв съобщава Маньо Стоянов през 1962 г. Ученият датира ръкописа към началото на 60-те години на XIX век, но не се позовава на никаква аргументация (Стоянов/Stoyanov 1962: 592). За наличието на Геровия препис е информиран и Б. Ангелов, който го цитира единствено в бележка под линия (Ангелов/Angelov 1966: 60). Ръкописът е вписан схематично от И. Тодоров като принадлежащ към Компилативната редакция на Рилската преправка на Паисий Рилски от 1825 г., ученият обаче не го изследва (Тодоров/Todorov 1985: 197). Геровият препис на „История славянобългарска“ е въведен системно в науката едва през 2012 г. (Кръстева/Krasteva 2012). В изследване, посветено на ръкописа, се цитират за пръв път и се анализират ръкописни архивни единици, сред които са и непознатите на науката ръкописни учебници по светска история (българска и чужда) и църковна история, съставени от Найдена Герова, писма, съхранявани в непубликувания му архив. Застъпена е хипотезата, че преписът е изготвен по време на учителстването на Герова в Пловдив (между 1851 и 1853 г.), за да му служи като учебник по българска история (Кръстева/Krasteva 2012: 149-174). Езиков анализ на Геровия препис предлага Мариана Куршумова, която диалогизира с хипотезата на М. Кръстева за предназначението на преписа да бъде учебник по история, като предлага различаваща се хипотеза, отнасяща ръкописа към по-ранни периоди от дейността на книжовника – около 40-те г. на XIX в., когато Герова е все още в Копривщица или към по-късно време, когато е в Одеса (Куршумова/ Kurshumova 2013: 49-68). След публикуването на Геровия препис, той става предмет и на литературоведски проучвания (Кръстева/Krasteva 2020), също и на изследвания, в които ръкописът се тълкува с оглед на книжния и литературноисторически (над)национален процес (Спасова/Spasova 2019: 232, Спасова-Топурова/Spasova-Топурова 2020: 321-322). Оригиналният Герова препис е обнародван фототипно с монографично изследване (Кръстева/Krasteva 2012).

РЪКОПИСИ С ДАЛЕЧНОРОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ СПРЯМО ГЕРОВИЯ ПРЕПИС

- **Първа Хилендарска Преправка на „История Славянобългарска“. Сигнатура: № 723 (Богдановић 1978: 241/Bogdanoviћ 1978: 241)**

Ръкописът, за който няма автентична идентификация, се описва с условните названия:

Хилендарска българска история (Иванов/Ivanov 1914: 47); *Хилендарска преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 582); *Хилендарски препис* (Тодоров/Todorov 1985: 193).

Първоначална информация за съществуването на Първа Хилендарска преправка откриваме у Й. Иванов:

Хилендарската българска история, компилация от първата половина на XIX век, се различава от другите познати български истории. Този хилендарски ръкопис ще бъде издаден от университетския библиотекар в София, С. Аргиров (Иванов/Ivanov 1908: 47).

Първа Хилендарска преправка е включена и в описа на М. Стоянов от 1962 г., в който ученият датира ръкописа към 40-те години на XIX век (Стоянов/Stoyanov 1962: 582-583). Най-задълбоченото проучване на Първа Хилендарска преправка принадлежи на И. Тодоров (Тодоров/Todorov 1985: 193-203). Като се позовава на цитирания по-горе фрагмент от „Български старини из Македония“ на Й. Иванов, И. Тодоров анализира съдържанието на Първа Хилендарска преправка и отнася съставянето ѝ не към 40-те, а към 20-те или 30-те години на XIX век. Тъй като преписвачът не е изписал името си в ръкописа, Тодоров допуска, че вероятно е бил някой от родолюбивите рилски монаси, който е преписал ръкописа в Рилската света обител. Изследователят допуска и друго – възможно е преписвачът да не е бил рилски монах, а да е монах от Хилендарския манастир, посетил Рилския манастир през 20-те или 30-те години на деветнадесетото столетие, изготвил там Първа Хилендарска преправка, която по-късно е отнесъл в Хилендарския манастир (Тодоров/Todorov 1985: 199).

Оригиналът на Първа Хилендарска преправка съдържа малко промени спрямо своя извод Рилската преправка от 1825 г. Граматичните и правописните му особености, също и почеркът на преписвача, според И. Тодоров, свидетелстват, че съставителят на ръкописа не е притежавал висока подготовка за делото, с което се е захванал.

Днес оригиналът на Първа Хилендарска преправка е запазен само частично. Книгата не е подвързана. Първа Хилендарска преправка не е издавана.

- **Първа Старозагорска преправка на „История славянобългарска“ (не-идентифицирана). Сигнатура: № 6 Сз 108**

Ръкописната книга се описва с условните заглавия:

Старозагорска преправка (Иванов/Ivanov 1914: LVII); *Първа Старозагорска преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 580); *Старозагорска преправка – 1837* (Ангелов/Angelov 1966: 68); *Старозагорски препис (Първа Старозагорска преправка)* (Димитрова, Пеев/Dimitrova, Peev 2012: 60); *Старозагорски царственник (Първа Старозагорска преправка, преработка, препис)* (Перчеклийски/Perchekliyski 2013: 9).

Идентификацията на ръкописа се осъществява условно, според заявеното в послесловието, съдържащо приписка, и с обозначената 1837 година. Затова именно 1837 г. се сочи като вероятното време на съставяне на преписа. Въпросната приписка документира преминаването на султан Махмуд II през България и по-конкретно през

Стара Загора. Посочването на град Стара Загора на последно място в списъка с български градове, както и фиксирането на месец май като време, когато Султан Махмуд II преминава през града, е основанието тъкмо Стара Загора, а не някой от другите описвани в приписката градове, да се приема за място на възникване на ръкописа (Иванов/Ivanov 1914: LVII). За откриването на оригинала свидетелства отчет за 1896-1897 г. на Мариинската държавна девическа гимназия в Стара Загора. В него се съобщава, че в Стара Загора е намерен препис на Паисиевата история, който се дарява на гимназията от старозагорския адвокат Христо Кожухаров, данните от отчета се цитират в монографията на Б. Ангелов, посветена на Рилската преправка (Ангелов/Angelov 1966: 68, 70). Като анализира Първа Старозагорска преправка Б. Ангелов открива близост между въпросния ръкопис и Поп-Йоановата преправка (Змеево, 1830). Ученият допуска, че е възможно Първа Старозагорска преправка да е препис на Поп-Йоановата преправка, но това е само предположение. Поради сходството на почерците на преписвачите на двата ръкописа Ангелов не отхвърля възможността за съществуването и на обща преписваческа школа, излъчила двата ръкописа (Ангелов/Angelov 68-70). Тъй като в архива на Васил Златарски има подробни бележки от наблюдения върху особеностите на Старозагорската преправка, Б. Ангелов предполага, че В. Златарски е възнамерявал да подготви задълбочено изследване за Първата Старозагорска преправка (Ангелов/Angelov 1966: 70). За близост между Поп-Йоановата преправка и Първа Старозагорска преправка свидетелства и М. Стоянов (Стоянов/Stoyanov 1962: 580-581), но едва И. Тодоров през 80-те години на XX в. категорично установява, че Първа Старозагорска преправка възхожда пряко към Поп-Йоанова преправка от Змеево, която ѝ е послужила за извод (Тодоров/Todorov 1985: 196-197). Оригиналният ръкопис все още не е публикуван.

- **Кесариев препис на „История славянобългарска“ (без оригинална идентификация. Сигнатура: НБКМ 1235 (Стоянов, Кодов/ Stoyanov, Kodov 1971, 4: 78-79)**

В научната литература ръкописът е регистриран с условните назовавания: *Кесариев препис* (Тодоров/Todorov 1985: 197); *Кесариев препис на „История славянобългарска“* (Радев/Radev 2012-b); *Пазарджишки (Кесариев) препис* (Димитрова, Пеев/Dimitrova, Peev 2012: 62).

Оригиналният ръкопис не поднася автентична информация за мястото и времето на съставяне, също и за името на преписвача. Затова идентификацията му е изцяло условна. Има различни хипотези за датировка: допуска се, че Кесариевият препис е съставен между 20-те и 30-те години на деветнадесетото столетие (Караджова/Karadzova 2017); счита се, че ръкописът е завършен през 30-те години на XIX в. (Радев/Radev 2012-b: 246); приема се, че Кесариевият препис е изготвен между 1840 и 1841 г. (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1971, 4: 79). Първата библиографска анотация на този възрожденска ръкопис от фонда на „Паисиада“ е на Хр. Кодов и М. Стоянов (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1971, 4: 78-79). Кесариевият препис привлича вниманието и на И. Тодоров, но само във връзка с опита на изтъкнатия български паисиевед да впише ръкописа като принадлежащ към Компилативната редакция на Рилската преправка (Тодоров/Todorov 1985: 196-198). Цялостно Кесариевият препис се представя единствено от Ив. Радев, който приема, че действителният преписвач е Кесарий п. Василев. Доводите на Радев са: ръкописът е открит в архива на Кесарий п. Василев, оттам и името му; в ръкописната книга няма приписки, които да подсказват, че бихме могли да обвържем оригинала с името на някой друг преписвач на ръкописи от епохата на Възраждането. Радев библиографира и малкото изследвания, посветени

на Кесариевия препис, като реконструира и цялостната биография на възрожденския даскал, книжовник и виден общински деец в Пазарджик Кесарий п. Василев. В книгата на Ив. Радев, озаглавена „Летопис Славяноболгар. Кесариевият препис на „История славянобългарска“, са анализирани връзките между Кесариевия и Панагюрския препис, принадлежащи към Компилативната редакция на Рилската преправка от 1825 г. (Радев/Radev 2012b: 7-25). В научната литература обаче съществува и друга хипотеза, която се различава от застъпената от Радев. Хипотезата е конструирана от Д. Караджова. Тя представя ръкописа като анонимен и приема, че не можем да го мислим като дело на Кесарий п. Василев. Авторката се аргументира с палеографски анализ на Кесариевия препис (Караджова/Karadzova 2012-v: 66-88). Ръкописът е изследван езиково (Кемалова/Kemalova 2012). Кесариевият препис е издаден с наборен текст и изследване от Иван Радев (Радев/Radev 2012-b).

- **Панагюрски препис на „История славянобългарска“. Сигнатура: НБКМ 1236 (Стоянов, Кодов/Stoyanov, Kodov 1971, 4: 79-80)**

Описва се от всички изследователи с условното работно заглавие:

Панагюрски препис (Тодоров/Todorov 1985: 197, Радев Radev 2012b: 225-228, Димитрова, Пеев/Dimitrova, Peev 2012: 62).

Мястото и времето на съставяне на Панагюрския препис са неизвестни; неизвестен е и преписвачът му. Оригиналното ръкописно тяло е намерено от Стоян Петрински в дома на един от участниците в Априлското въстание от Панагюрище (Радев/Radev 2012-b: 5-26). Самият Панагюрски препис влиза в полето на научното изследване чак през 60-те г. на XX век, едва чрез описа на Хр. Кодов и М. Стоянов (Кодов, Стоянов/Kodov, Stoyanov 1971: 79-80). По-късно И. Тодоров открива родство между Кесариевия и Панагюрския препис. Включва ги в генеалогичната схема на Компилативната редакция на Рилската преправка, но не предлага задълбочено текстологично проучване (Тодоров/Todorov 1985: 196-197). Цялостна текстологична съпоставка на Кесариевия и Панагюрския препис се осъществява от Иван Радев (Радев/Radev 2012b: 5-26). Наблюденията водят изследователя до извода за безспорното родство между двата ръкописа. Науката не е установила последващо преписване на Панагюрския препис. Оригиналният ръкопис все още не е издаден.

- **Григоровичева преправка на „История славянобългарска“. Сигнатура: РГБ, арх. Виктор Григоровича, ф. 87, № 1731 (М) (Стоянов/Stoyanov 1962: 583).**

Ръкописът, който днес се съхранява в Русия, се появява в научните описи с различни „работни“ заглавия. Най-популярните сред тях са:

Григоровичева преправка на Паисиевата история (Иванов/Ivanov 1914: LVIII);
Григоровичева преработка (Стоянов/Stoyanov 1962: 583).

В състоянието, в което е открит, с откъснати начални и крайни листове, оригиналът не съдържа нито бележки от преписвача, нито приписки, които да свидетелстват за времето и мястото на възникването му. Няма данни и за преписвача. Датировката се определя условно по приписка, която документира смъртта на турския султан Махмуд II през 1839 г. По тези косвени данни се допуска, че Григоровичевата преправка ще да е съставена около (или след) 1839 г. (Иванов/Ivanov 1914: LVIII). Оригиналната ръкописна книга от фонда на българската възрожденска „Паисиада“ е открита от руския славист проф. Виктор Григорович по време на обиколката му на Балканския полуостров през 1844-1845 г., затова е наречена *Григоровичева преправка*. При завръщането си в Русия професорът отнася ръкописа със себе си. В тази връзка е важно да се подчертае,

че Григоровичевата преправка е само една от немалкото „похитени“ от руски учени ръкописни книги от „Паисиада“ (такива са и Зотовият, и Жеравненският преписи, също и Спиридоновата история, също и ръкопис, който в научната литература се описва като Хилфердингов препис и др.). Цитираните ръкописи са изнесени в Русия, за да служат на академичните занятия на руските професори слависти. Заради обективността на научната оценка, трябва да се изтъкне и фактът, че руската експанзия от 40-те – 60-те г. на XIX век, насочена към посегателство над ръкописи от „Паисиада“, има и добрите си страни, защото по онова време у нас все още няма български учени, които биха могли да оценят ръкописното наследство на „Паисиада“. Руската експанзия следователно има и положителен аспект, който води до съхраняването на ценни ръкописи, които у нас щяха да бъдат похабени и изгубени.

Григоровичевата преправка става факт за научното изследване чрез публикация на А. Викторов, а подробностите за това са систематизирани от Б. Ангелов (Ангелов/Angelov 1966: 73). Всъщност първото задълбочено проучване на ръкописа е направено от руския учен П. А. Лавров в студията му „Одна из переделок „Истории славяноболгарской“ йеромонаха Паисия, сохранившийся в рукописи № 1731 собрания проф. Григоровича“ (Лавров/Lavrov 1895: 242-263). По съдържание Григоровичевата преправка е твърде близка до Втора Харитонова преправка (Чирпан, 1831), но езикът ѝ е онароднен и по това се отличава от Харитоновия черковнославянски език (Лавров/Lavrov 1895: 252-263). Цитираното изследването на Лавров е приносно за паисиезнанието, защото в него са публикувани и значителни фрагменти от автентичната Григоровичева преправка. У нас научен интерес към ръкописа проявява Боню Ст. Ангелов, който чрез палеографски анализ доказва, че Старозагорската и Григоровичевата преправки са дело на един и същи книжовник (Ангелов/Angelov 1966: 70). За езиково сходство между двата ръкописа свидетелства и публикация на И. Тодоров (Тодоров/Todorov 1982: 45-47). Науката не разполага с данни, дали Григоровичевата преправка дава последващи родословни разклонения. Оригиналът не е публикуван цялостно.

ИЗГУБЕНИТЕ РЪКОПИСИ ОТ РОДОСЛОВА НА КОМПИЛАТИВНАТА РЕДАКЦИЯ НА ПАИСИЙ РИЛСКИ ОТ 1825 Г.

В родослова на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г. има и немалко ръкописи, за които следите са твърде бегли, защото отдавна са изгубени. Трудността при идентификацията им се дължи на факта, че преди да бъдат описани научно, те вече са били „похитени“ или от превратностите на безмилостното време, или от ценители колекционери и днес няма никаква материална следа от тях. За някогашното им съществуване обикновено свидетелства един единствен техен пряк очевидец. Такъв ръкопис, за който се допуска, че е в близко родство с Геровия препис, е:

- **Трета Харитонова преправка на „История Славянобългарска“ от 1832 г.**

В бр. 19 на „Църковен вестник“ от 19 май 1912 г. са публикувани няколко критикооценъчни статии на живи или вече покойни към онова време видни познавачи на Паисиевото дело. Изданието е юбилейно, посветено е на 150-годишнината от съставянето на „История славянобългарска“. Сред публикациите откриваме и две анонимни статии, които са озаглавени: „Граници на българска земля“ (Анонимен автор/Anonimen avtor 1912a: 238-239); „Преписи на Паисиевата история“ (Анонимен автор/Anonimen avtor 1912b: 239-240). Първата от публикациите цитира фрагмент за границите на България, разделена на четири части: всяка от тях – съдържаща отделни градове, които са изброени и описани и поименно. Втората статия пък съобщава, че току-що пресъздаденият цитат е зает от ръкопис на Харитон, който представлява препис на Паисиевата

история, датиран към 1832 г. В същата втора статия се описват и още 8 преписа, познати на анонимния автор, които са представени така:

1. *Котленски* снет на 29 януарий 1765 г., в Котел от Стойка Иерея, после епископ Софроний Врачански. НБКМ, София;
2. *Рилски*, снет в 1771 г. В г. Самоковъ от свещ. Алексо Великович Попович. Рилски манастир;
3. *Жеравненски*, снет в 1772 год.;
4. *Дриновски*, снет в 1772 год. и съхраняван у наследниците на покойния професор М. Дринов;
5. *Тошковишки*, снет в 1830 г., принадлежи на почетния Одески гражданин Н. С. Тошкович и завещан на г. Калофер;
6. *Башкьойски*, снет в 1842 г. 28 октомврий в с. Башкьой, у Бесарабия, от свещ. Васил Манолов. Притежава го Ив. Икономовъ в г. Тулча;
7. *Търновски*, снет в 1842 год. въ В. Търново от учителите Петко Рачов Славейков и Христо Драганов, в два екземпляра и пазени в Народната библиотека в г. София;
8. *Шишковски*, снет в 1844 год. отъ Теодор Николаевич Шишков и пазен от Н. А. Начов“ (Анонимен автор/Anonimen avtor 1912-b: 239, курсивът е на автора /kursivat e na avtora).

Анонимният автор оповестява и още:

Пишещият тия редове има пред себе си и 9-и препис. Този препис е снет от Харитон монах в 1832 г. Месец януарий 10-и ден. От този препис са заети статиите *Болгарская земля* и *Кратка история заради болгарския род*, които са поместени на друго място в днешния брой на „Ц. в.“. Не се знае само мястото, дето е снеман преписа. Никъде в целия ръкопис не се намира бележка за мястото дето е живял преписвача, когато е снемал преписа. Преписът е подвързан и запазен добре. Само в средата са скъсани четири листа, именно листовете 79, 80, 81 и 82, дето се разправя за Св. Кирил и Методий и покръщението на българите“ (Анонимен автор/Anonimen avtor 1912b: 240).

На статията „Преписи на Паисиевата история“ от анонимния автор от „Църковен вестник“ по-късно се позовават Й. Иванов (Иванов/Ivanov 1914: LVII), М. Стоянов (Стоянов/Stoyanov 1962: 578), Б. Ст. Ангелов (Ангелов/Angelov 1966: 62-63) и регистрират като изгубена Третата Харитонова преправка. „Крехко“ съмнение в съществуването на трета преправка от Харитон, оповестено единствено в бележка под линия, за пръв път изразява И. Тодоров (Тодоров/Todorov 1985: 195-196). Едва през юбилейната Паисиева 2012 г. трайна усъмненост в действителното някогашно наличие на трети ръкопис, съставен от монах Харитон Рилец, изразява Д. Караджова. Ще приведем наблюденията ѝ цялостно, защото са твърде важни за паспорта на Трета Харитонова преправка; и защото ще изразим недоверие спрямо заявеното от авторката.

Има сведения и за трети, изгубен Харитонов препис от 1832 г., за който не се е знаело къде е преписан. Той е познат от съобщението през 1912 г. на неизвестен анонимен автор (Църковен вестник/Tsarkoven vestnik 1912: 239-240). По тези данни ръкописът е включен в публикации на Маньо Стоянов и Боню Ангелов (Стоянов/Stoyanov 1962: 578; Ангелов/Angelov 1966: 62-63). Според някои податки обаче в случая вероятно става дума за Първия Змеевски препис на монах Харитон (Караджова/Karadzkhova 2012a: 33).

В бележка под линия, съдържаща се в индекс № 2, Д. Караджова доуточнява:

Повечето данни на анонимния автор за ръкописа съвпадат с текста на Змеевския препис на монах Харитон от 1831 г. На първо място, това е датата на завършването – 10 януари, която е същата и в Змеевския препис. Четирите откъснати листа, обявени погрешно като л. л. 79-82, с текста от главата за св. св. Кирил и Методий и покръстването на българите, също съвпадат с четири откъснати, но частично съхранени днес листа от Змеевския препис на монах Харитон, но с друга фолиация (л. л. 69-72). В запазените им части дори се вижда текст, от който може да се съди, че става дума именно за същата глава, личи например името на Методий, думи, като „крещени“, „латин...“ и пр. Освен това в Змеевския препис фигурират и четивата „Болгарская земля“ и „Кратка история заради българския род“ – същите, за които пише и анонимният автор. Предизвиква недоумение твърдението, че „Никъде в целия ръкопис не се намира бележка за мястото, дето е живял преписвачът, когато е снемал преписа, както и съобщената 1832 година. Това може да се обясни единствено с някакво недоглеждане на името на селището и объркване на годината, може би печатна грешка (каквито се срещат в цитираното периодично издание) и това анонимно съобщение би трябвало да се приеме всъщност като публикация за известния препис на монах Харитон, извършен в Змеево през 1831 г. Между другото, грешка по отношение на датировката на същия ръкопис прави и старозагорският учител Георги П. Русески, според когото годината е 1836-а. Той описва по памет данните за намерения от него книжовен паметник в едно свое писмо до Васил Златарски от 1899 г., в което съобщава, че ръкописът е бил у него за кратко време (Архив Златарски: а. е. 917). За писмото вж. и по-нататък в инд. 5 (Караджова/Karadzova 2012a: 33).

В бележката с индекс № 5, към която отправя Караджова, четем:

В писмото си до Васил Златарски Георги Русески споменава, че поради възрастта си през 1886 г. не е заминал войник в сръбско-българската война. Останал е в Стара Загора, където по причина на войната училището било затворено за 8 месеца. Независимо от тези събития, през м. януари му предложили да издаде препис на Паисиевата история с условие да заплати един златен наполеон на притежателя му Иван Кряката от махала Акарджа. Без да види ръкописа, Г. Русески отначало отказал, тъй като от 5 месеца не бил получавал заплатата. После го закупил, но го препродал на известния български историк от Стара Загора Н. Начов. От писмото му се разбира, че преписът е бил направен през 1836 г. от йеромонах Харитон в село Змеево и че в приписката на книжовника се съдържаха подробни данни и за месеца и деня на изписването. Освен това в ръкописа липсвали 7 листа от статията за св. св. Кирил и Методий. Откъснатите листовете в оригинала обаче са всъщност осем, заедно с четирите, частично запазени, по които, както вече се спомена по-горе, бележка 2, личат отделни думи, свързани с главата за Светите братя. Днес могат да се видят следите и от тези листовете, които изцяло липсват (л. 73, 74, 75, 76). За нас не е ясно откъде идва сгрешената година на Змеевския Харитонов препис. Писмото възпроизвежда случая отпреди 13 години, ръкописът вече не е бил у Г. Русески и по тази причина е допустимо да се появят неточности в предаването на годината в цитираните по памет данни от страна на възрастния учител. Между другото, началната буква на името на селището е изписана със S и е възможно да е оказала влияние известна асоциация с числовата ѝ стойност за 6, откъдето и годината да е

припомнена погрешно като 1836-а. Ясно е, че и в този случай става дума за Змеевския Харитонов препис от 1831 г. (Караджова/Karadzova 2012a: 39).

На читателя, който не познава отблизо палеографията на ръкописа от Змеево, едва ли ще му стане ясно от изложеното от Д. Караджова колко точно са откъснатите листа в Първата Харитонова преправка от 1831 г., описвана от Караджова като Змеевския Харитонов ръкопис от 1831 г.: дали са 4, или са 7, или пък 8, едва ли ще получи еднозначен отговор и за действителните липси в него. За тези липси обаче подробно съобщават двама от притежателите на Първата Харитонова преправка от 1831 г. Като я описва в писмото си, което Караджова цитира, Георги Русески отбелязва още:

Тук в статията на св. Кирила и Методия по изнамерванието буквите и писмеността от тях, имаше до 7 листа или 14 стр. скъсани, та най-важното по тоя въпрос беше в неизвестност (Архив на БАН/Archiv на BAN № 9, а. е. 917: 2a).

За повече от 4 откъснати листа свидетелства и Н. Начов:

Ръкописът, пренесен отъ Змеево въ Ст.-Загора билъ честитъ да оцелее пряз катастрофата в тоя град на 1877 г.; само л. 69-77 са одрани (Начов/Nachov 1894: 513).

И още:

Отъ статията за Кирила и Методия въ нашия рkp. се е зачувало само зачалото (л. 676 - 686) (Начов/Nachov 1894: 517).

Както е видно, описаното и от Г. Русески, и от Н. Начов категорично не съвпада с известието на анонимния автор на статията от 1912 г. Това би следвало да означава еднозначно, че Първата Харитонова преправка и Третата Харитонова преправка имат различен брой откъснати листа, а това на свой ред би трябвало да доказва, че не можем да говорим за припокриване на ръкописите и за допуснатата грешка от анонимния автор.

Не ни убеждават доводите на Д. Караджова и за сгрешена времепоая на изгубения днес ръкопис. Приемаме, че ако в ръкописа е имало обозначение на година, то анонимният автор е щял да го види, защото е ясно, че той не е некомпетентен при представянето на ръкописите, анонимната статия убеждава читателя, че авторът ѝ е задълбочен познавач на преписите на „История славянобългарска“ и знае как се описва важното от „паспортните“ данни на оригиналите. Ако се позовем и на дейността на Харитон Рилец, в която преписвачеството на ръкописни книги заема основополагащо място, ще можем да приемем, че не е невъзможно да е съставил и този трети ръкопис. Над него монахът вероятно е работил непосредствено след съставянето на Втората Харитонова преправка. Колкото до съвпаденията на датите (10 януари 1831 г. и 10 януари 1832 г.), то ще подскажем, че Харитон е почитал празниците от православния календар, доказват го бележките на преписвача в неговите ръкописни преправки на „История славянобългарска“, затова отново по празниците е завършил и този свой ръкопис. Не приемаме като убедителен аргумент в защита на своето предположение и твърдението на Караджова:

Освен това в Змеевския препис фигурират и четивата „Болгарская земля“ и „Кратка история заради болгарския род“ – същите, за които пише и анонимният автор (Караджова/Karadzova 2012-a: 33).

Известно е, че и двата цитирани раздела се съдържат не само в Първата Харитонова преправка, но ги има и във Втората преправка. Съвсем логично е да са се съдържали и в Третата преправка, защото неин съставител отново е Харитон, а при преписа ѝ той вероятно е ползвал една от двете предхождащи я преправки: или Първата

Харитонова преправка; или Втората Харитонова преправка. Оттук е и съвпадението между съдържанието на ръкописите на първия и третия препис на Харитон. Хипотезата, която застъпваме следователно настоява, че Харитон действително е съставил и Трета преправка на „История славянобългарска“, над която е работил по време на коледните празници през 1832 г. Когато преправката все още е била налична, от оригинала са били откъснати листовите от 79 до 82, разказващи за делото на Кирил и Методий и за покръстването на българите. Както е видно, няма съвпадение между откъснатите листа в Първата и Третата Харитонова преправка. Третата Харитонова преправка е съдържала статиите „Болгарская земля“ и „Кратка история заради болгарския род“, така, както ги съдържат и Първата Харитонова преправка, и Втората Харитонова преправка.

Тъй като съществува вероятност Харитон да е живял повече от седемдесет години, може да е оставил и други преправки на Паисиевата история, които, ако ги е имало, също не са запазени. Дали е съставил и други ръкописи по Паисиевата история, може би ние, Харитоновите следовници, няма никога да узнаем, но пък днес категорично знаем, че няма друг български възрожденец, който да е преписвал три поредни пъти „История славянобългарска“, а това е достатъчно красноречиво свидетелство за почитта му към „Паисиада“ и духовните ценности на Българската възрожденска култура.

- **Ламански препис на „История славянобългарска“ (неоткрит)**

В студията „Болгарская словесност XVIII вѣка“ Владимир Ламански споделя:

Теперь я намѣренъ обратитьъ вниманіе читателя на другой, еще болѣе новый, Болгарскій сборникъ XVIII вѣка, принадлежащій рускому консулу въ Филиппополѣ Н. Г. Герову, извѣстному своими литературными трудами и въ русской литературѣ... Я списалъ себѣ рукопись еще лѣтомъ 1864 году, въ бытность мою в Цареградѣ. Рукопись г. Герова заслуживаетъ вниманія, впервыхъ, какъ памятникъ письменого языка, употреблявшася въ XVIII вѣкѣ въ Болгаріи, какъ литературное произведеніе тогдашнихъ Болгарскихъ книжовников, и во вторыхъ какъ лѣтопись Болгарская, еще неизвѣстный историческій источникъ (Ламански/Lamanski 1869: 108).

Цялостният анализ на студията показва, че Н. Геров му е дал оригинала на Втората Харитонова преправка, а не своя препис – Геров препис на „История славянобългарска“. Основателността на хипотезата ни се потвърждава от факта, че всички фрагменти, цитирани от Ламански, които са заети от предадения му от Геров оригинален Ръкопис НБКМ 1114, са на църковнославянски език, какъвто е езикът на Втората Харитонова преправка. Доказателство, че става дума именно за Харитоновия ръкопис от Чирпан, а не за Геровия препис на Паисиевата история – Ръкопис НБКМ, ф. 22, а.е. 66, са и цитираните Харитонове бележки, които също са отразени с черковнославянска графика. Тези бележки на преписвача Харитон не са преписани в Геровия препис, чието писмо е новобългарско. Възможно е В. Ламански да е преписал и цялостно ръкописа на Харитон, а ако това се е случило, то тогава съществува вероятност пълният препис на Втората Харитонова преправка, съставен от Вл. Ламански – условно го назоваваме Ламански препис, да се съхранява в ръкописния фонд на руския професор в Русия. Предстои да изследва задълбочено тази проблематика. Работното копие, за което съобщаваме тук, е публикувано в цитираната пространна студия на Ламански.

Сред изгубените книги, които влизат в структурата на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г., но са в далечно родство с Геровия препис, се подреждат и други два ръкописа, а именно:

- **Сопотската преправка (1828, Сопотски манастир, йеромонах Панталеймон Хилендарец с очевидец Гаврил Кръстевич).**
- **Неидентифицираната преправка на „История славянобългарска“ (с очевидец Гаврил Кръстевич).**

И двата ръкописа са представени само в няколко реда (в бележка под линия) от Г. Кръстевич – единственият свидетел на тяхното някогашно съществуване. Като анализира въпроса за Търновската патриаршия и падането на България под турска власт, Г. Кръстевич цитира данни от „Царственика“ на Христаки Павлович, а в бележка № 1 под линия съобщава:

Ръкописите на тази история които съще като един от други преписани, говорят тъй за тази работа, са два: единът показва че бил писан от Клисуреца йеромонах Панталеймона в Сопотският манастир на 1828; а другият ако и да забележва в началото си лято 1845, не казва ни где, ни кога е бил писан; неговият слог е обаче като по на просто поправен от първият, който тегли на Славенски. Освен тия два има друг такъвзи в Котленската църква, който ако и да разистува негде си от двата първите, види ся обаче как сочинителят и на трите бил е от край един и тойже человек, а преписалити му само после направили видимите изменения. Той ръкопис на свършекът си казва, че бил почерпан из разни у Света Гора книги и сочинен първи в Хилендар, манастир при Игумена Лаврентия от младшаго брата негова (името му и лято не казва), Хилендар давал дан на Турците 3000 гр. и ся бил задължил 27000 гр. и станала много смущение и несогласие между Братия, и затова сочинителят ся преселил в Зограф, гдето си довършил съчинението. А в началото сега ръкописа има особено забележено как била пренесена тая история из Свята гора от Паисия йеромонаха, и преписана за Котленската църква. А друго особено замечание казва, че била преписана от Стойка йерея на 1765 януария 29. Той поп Стойко може да е бил княз Стефан Вогоридов дядо, после епископ Врачанский. – В него ръкопис, ако и да ся казва, че Търновската патриаршия била пак освоена, с Турска помощ, от Цареградските Патриарси, когато България ся превзела от Турците, за Султан Селима обаче и за лятото на това событие не ся помянува нищо. (Кръстевич/Krastevich 1859: 540-54).

Сопотската преправка и неидентифицираният ръкопис, който Гаврил Кръстевич някога е съгледал с очите си, са въведени в научно обръщение от Н. Начов (Начов/Nachov 1894: 506). Именно той пръв ги определя като преправки, а не като преписи, а основанията са следните:

Смятаме и двата за преправки, едно заглавието им, и друго, защото в самото известие за них се говори, че те [се] различават от Котленският ркп. (Начов/Nachov 1894: 506).

Ръкописите влизат и в друг опис (Иванов/Ivanov 1914: LVI, Стоянов/Stoyanov 1962: 593). В тези описи ръкописите са регистрирани като все още неоткрити. Оттогава и до днес не сме узнали нищо повече от онова, което някога вече е узнал за тях Гаврил Кръстевич. Илия Тодоров включва двете преправки в парадигмата на Компилативната Рилска редакция от 1825. Ученият описва втория от ръкописите с работното заглавие „препис на Гаврил Кръстевич от преди 1845 г.“ (Тодоров/Todorov 1985: 198). За т.нар.

„Сопотска преправка“ данни могат да се открият и в изследването на Павел Стефанов (Стефанов/Stefanov 2007).

Сред изгубените ръкописи е и далечнородствената на Геровия препис:

- **Втората Старозагорска преправка на „История славянобългарска“ от 1842 г. с някогашен очевидец Петко Славейков**

Названията на ръкописа, с които науката го описва, са:

Старозагорски ръкопис (Славейков/Slaveykov 1894: 86-88); *Старозагорски царственик* (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1898: 15); *Втора Старозагорска (Фотиновска) преправка* (Ангелов/Angelov 1961: 32); *Фотиновска (Втора Старозагорска) преработка* (Стоянов/Stoyanov 1962: 594); *Фотиновски царственик (Втора Старозагорска/Фотиновска преправка/преправка, преработка) от 1842* (Перчеклийски/Perchekliyski 2013: 9-10).

За действителното някогашно съществуване на ръкописа свидетелства Дядо Славейков. Според споделеното от него в късните му спомени, разказани пред сина му Иван Славейков, ръкописът, за който е думата, е съставен по поръка на Константин Фотинов в Стара Загора през есента на 1842 г. Фотинов е престоял цели 16 дни в Стара Загора, докато е изчаквал преписването от неизвестен днес преписвач. На път за Свищов, където е трябвало да отнесе новосъставения ръкопис, за да бъде отпечатан от Христки Павлович, Фотинов се отбива и през Търново. Именно в Търново Втора Старозагорска преправка е преписана двукратно от Петко Р. Славейков и Христо Драганов през същата 1842 г. (Славейков/Slaveykov 1894: 86-88). Това са т.нар. от Л. Перчеклийски Славейково-Драганови компилации от 1842 г. (Перчеклийски/Perchekliyski 2013: 9-10) Ръкописите ползват за изводи както Втора Старозагорска преправка, така и вече готовите Славейкови преписи от 1842 г., които са осъществени по Първи Еленски препис на Паисиевата история. Двете Славейково-Драганови компилации са изгубени. Днес не знаем какъв извод е ползвала Втора Старозагорска преправка. Не знаем и какво се случва с ръкописа след пътешествията му в Търново. Има различни хипотези за съдбата на изгубения ръкопис. Според Л. Перчеклийски това е същият ръкопис, който през 60-те години на XIX в. е дарен от Ал. Екзарх на Славейков, а по-сетне изгаря през 1878 г. в пожар в Стара Загора. Спомените на Славейков обаче по-скоро ни подсказват, че става дума за две различни ръкописни преправки: едната е тази, която е донесена от Фотинов през 1842 г. в Търново, а другата е книга, притежавана от Ал. Екзарх, която е дарена на Славейков. Ако книгите са различни, то тогава в пожара на Ст. Загора е изгоряла Александър-Екзарховата, а не Фотиновата преправка. Но дали е така, няма как да узнаем категорично. И. Тодоров отнася и тази преправка към компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г. (Тодоров/Todorov 1985: 198).

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

През 2022 година, когато предстои честването на 300-годишния юбилей от рождението на йеромонах Паисий проигумен Хилендарски и 60-годишнината от канонизирането му за Преподобен – събития, отбелязани и в календара на ЮНЕСКО, е особено важно да възобновим писането и говоренето за духовните ученици на историка на възрожденска България. Сред тях е и Найден Геров – възрожденски учен, поет, лексикограф, дипломат... Той преписва „История славянобългарска“, за да му служи като учебник по отечествена история в преките му занимания като възрожденски даскал. Геров пази тази книга чак до края на живота си! Сред духовните наследници на Паисий са и другите знайни преписвачи на ръкописите от Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г. (монах Паисий Николаевич, поп Йоаникия Петкович, монах

Харитон Рилец, Кесарий поп Василев). Също и незнайните, които не са вписвали имената си в ръкописите, но пък са ни оставили горещата си памет, че не е непrestiжно да си българин, но е юродиво да си отроден българин. Заветът на Отец Паисий се съдържа във всичките преписи и преправки от родослова на Компилативната редакция на Паисий Рилски от 1825 г., които са достигнали до нас.

Сред „учениците“ на Св. Паисий Хирендарски са и притежателите на книги от същия родослов, които са заръчвали да им бъдат преписвани, и са чакали ден подир ден, а сетне са ги разнасяли от място на място, предавали са ги от ръка на ръка, за да бъдат преписвани отново и отново. С онази – могъщата любов по Род и Отечество, която само Българското възраждане познава. Така, умножавайки образите им, „учениците“ на Отец Паисий са ни завещали, че и ние – следовниците, също трябва да опазим „Паисиада“. За(ради), онези, които ще дойдат след нас.

ЛИТЕРАТУРА

- 6 Sz 108: Първа Старозагорска преправка на „История славянобългарска“. Без оригинална идентификация. Съдържа 52 ръкописни листа (6 Sz 108: Parva Starozagorska prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“. Bez originalna identifikatsia. Sadarzha 52 rakopisni lista).
- Ангелов 1861: *Ангелов, Б.* История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г. София: БАН (Angelov 1861: *Angelov, B.* Istoria slavyanobalgarskaya. Nikiforov prepis ot 1772 g. Sofia: BAN).
- Ангелов 1966: *Ангелов, Б.* Рилска преправка на „История славяноболгарская“. Увод и бележки от Ст. Ангелов. София: Институт за литература, БАН (Angelov 1966: *Angelov, B.* Rilska prepravka na „Istoria slavyanobalgarskaya“. Uvod i belezhki ot St. Angelov. Sofia: Institut za literatura, BAN).
- Анонимен автор 1912а: *Анонимен автор.* Граници на българская земя. – В: Църковен вестник, XIII, № 19, 19.05.1912, 238-239 (Anonimen avtor 1912a: *Anonimen avtor.* Granitsi na balgarskaya zemya. – V: Tsarkoven vestnik, XIII, № 19, 19.05.1912, 238-239).
- Анонимен автор 1912б: *Анонимен автор.* Преписи на Паисиевата история. – В: Църковен вестник, XIII, № 19, 19.05.1912, 239-240 (Anonimen avtor 1912b: *Anonimen avtor.* Prepisi na Paisievata istoria. – V: Tsarkoven vestnik, XIII, № 19, 19.05.1912, 239-240).
- Богдановић 1978: *Богдановић, Д.* Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд 1978 (Bogdanoviћ 1978: *Bogdanoviћ, D.* Katalog ћirilskih rukopisa manastira Hilandara. Beograd 1978).
- Джелъова, Куршумова 2018: *Джелъова, А., М. Куршумова.* Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1830, поп Йоан Петков). Фототипно издание, превод на оригинала на съвременен български език от А. Джелъова, езиковедско изследване от М. Куршумова с превод на руски от А. Тошева и на английски език от М. Кацарска, с индекси на топонимите, етнонимите и антропонимите от М. Куршумова. Отг. ред. А. Джелъова. Пловдив: Жанет 45. (Dzhelyova, Kurshumova 2018: *Dzhelyova, A., M. Kurshumova.* Pop-Yoanova prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Zmeevo, 1830, pop Yoan Petkov). Fototipno izdanie, prevod na originala na savremenен balgarski ezik ot A. Dzhelyova, ezikovedsko izsledvane ot M. Kurshumova s prevod na ruski ot A. Tosheva i angliyski ezik ot M. Katsarska, s indeksi na toponimite, etnonimite i antroponimite ot M. Kurshumova. Otg. red. A. Dzhelyova. Plovdiv: Zhanet 45).

- Димитрова, Пеев 2012: *Димитрова, М., Д. Пеев*. Из историята на историята – преписи и преработки на Паисиевия текст. – В: Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Филологически факултет. Т. 50, №1, А. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 50-72 (Dimitrova, Peev 2012: *Dimitrova, M., D. Peev*. Iz istoriyata na istoriyata – prepisi i prerabotki na Paisieviya tekst. – V: Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“. Filologicheski fakultet. T. 50, №1, A. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“, 50-72).
- Динеков 1963: *Динеков, П.* Първообраз, преписи и преправки на Паисиевата история. - Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Издава се за 200-год. от написването ѝ. София: Български писател, 131-138 (Dinekov 1963: *Dinekov, P.* Parvoobraz, prepisi i prepravki na Paisievata istoria. - Paisiy Hilendarski. Slavyanobalgarska istoria. Izdava se za 200-god. ot napisvaneto y. Sofia: Balgarski pisatel, 131-138).
- Дринов 1871: *Дринов, М.* Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. – В: Периодическо списание на българското книжно дружество. Браила, I, № 4, 3-25 (Drinov 1871: *Drinov, M.* Otets Paisiy, negovoto vreme, negovata istoria i uchenitsite mu. – V: Periodicheskoe spisanie na balgarskoto knzhovno druzhestvo. Braila, I, № 4, 3-25).
- Златарски 1899: *Златарски, В.* Към въпроса за тъй наречените „преправки“ на Паисиевата история. (По повод на един новооткрит прѣписъ отъ прѣправки). – В: Периодическое списание на Българското книжно дружество в София, Браила, IX, № 4, 723-757 (Zlatarski 1899: *Zlatarski, V.* Kam vaprosa za tay narechenite „prepravki“ na Paisievata istoria. (Po povoda na edin novootkrit prepis ot prepravki). – V: Periodicheskoe spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofia. Braila, IX, № 4, 723-757).
- Иванов 1908: *Иванов, Й.* Български старини из Македония. София: БКД (Ivanov 1908: *Ivanov, Y.* Balgarski starini iz Makedonia. Sofia: VKD)
- Иванов 1914: *Йордан, Й.* История славяноболгарская. Собрана и нареждена Паисиемъ іеромонахомъ в лято 1762. Стѣмки за печатъ по първообраза Йор. Ивановъ, доцент в университета. София: БАН (Ivanov 1914: *Yordan, Y.* Istorija slavyanoblgarskaya. Sobrana i narezhdena Paisiema ieromonahoma v lyato 1762. Stakmi za pechata po parvoobraza Yor. Ivanov, dotsent v universiteta. Sofia: BAN).
- Караджова 2012а: *Караджова, Д.* Чирпанска преработка на Паисиевата история. Монах Харитон и Неговите ученици. – В: Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Филологически факултет. Том 50, № 1, А. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“: Пловдив, 32-49 (Karadzova 2012a: *Karadzova, D.* Chirpanska prerabotka na Paisievata istoria. Monah Hariton i Negovite uchenitsi. – V: Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“. Filologicheski fakultet. Tom 50, № 1, A. Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“: Plovdiv, 32-49).
- Караджова 2012в: *Караджова, Д.* Кесариев ли е Пазарджишкият препис на Паисиевата история? Палеографска атрибуция. – В: История славянобългарска (1762-2012). Научни хоризонти на четвърт хилядолетието. Съст. Н. Драгова и Ел. Тачева. София: Бolid-инс, 66-88 (Karadzova 2012-v: *Karadzova, D.* Kesariiev li e Pazardzhishkiyat prepis na Paisievata istoria? Paleografska atributsia. – V: Istorija slavyanobalgarska (1762-2012). Nauchni horizonti na chetvart hilyadoletieto. Sast. N. Dragova i El. Tacheva. Sofia: Bolid-ins, 66-88).

- Караджова 2017: *Караджова, Д.* Кесариев препис. – Проект „География на книжовността“, <https://www.geographyofletters.org/scripts.html>, ползвано: 30.03.2022 (Karadzova 2017: Darinka Karadzova. Kesariev prepis. – Projekt „Geografia na knizhovnostta“, <https://www.geographyofletters.org/scripts.html>, polzvano: 30.03.2022).
- Кемалова 2012: *Кемалова, А.* Наблюдения върху употребата на някои нелични глаголни форми в така наречения Кесариев препис на Паисиевата „История“. - Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Филологически факултет. Т. 50, №1, А. УИ „Паисий Хилендарски: Пловдив, 237-246 (Kemalova 2012: *Kemalova, A.* Nablyudeniya varhu upotrebata na nyakoi nelichni glagolni formi v taka narecheniya Kesariev prepis na Paisievata „Istoria“. - Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“. Filologicheski fakultet. T. 50, №1, A. UI „Paisiy Hilendarski: Plovdiv, 237-246).
- Кръстева 2012: *Кръстева, М.* Геров препис на „История славянобългарска“. Фототипно издание и изследване. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“ (Krasteva 2012: *Krasteva, M.* Gerov prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. Fototipno izdanie i izsledvane. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“).
- Кръстева 2013: *Кръстева, М.* Втора Харитонова преправка на „История славянобългарска“. Фототипия и изследване на М. Кръстева, с превод на руски от А. Тошева, превод на английски от Петя Пейчева. Научен консултант Антоанета Джельова. Пловдив: Жанет 45. (Krasteva 2013-a: *Krasteva, M.* Vtora Haritonova prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“. Fototipia i izsledvane na M. Krasteva, s prevod na ruski ot A. Tosheva, prevod na angliyski Petya Peycheva. Nauchen konsultant Antoaneta Dzhelyova. Plovdiv: Zhanet 45).
- Кръстева 2015а: *Кръстева, М.* Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“: академични (хипо)тези. – В: Материали III Міжнародного науково-методичного семинару з болгарської мови, літератури, культури та історії (15–16 травня 2014 р). Збірник тез. Бердянск, 164-167 (Krasteva 2015a: *Krasteva, M.* Pop-Yoanova prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“: akademichni (hipo)tezi. – V: Materiali III Mizhnarodnogo naukovo-metodichnogo semiinaru z bolgars'koї movi, literaturi, kul'turi ta istorії (15–16 travnya 2014 r). Zbirnik tez. Berdyansk, 164-167).
- Кръстева 2015б: *Кръстева, М.* Първа Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1831). Фототипно издание с превод на оригинала на съвременен български език от А. Тошева, с литературоведско изследване от М. Кръстева, с превод на руски А. Тошева и на английски език от С. Цонева-Матюсън, с индекси на топонимите, етнонимите, антропонимите. Пловдив: Жанет 45 (Krasteva 2015-b: *Krasteva, M.* Parva Haritonova prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Zmeevo, 1831). Fototipno izdanie s prevod na originala na savremenен balgarski ezik ot A. Tosheva, s literaturovedsko izsledvane ot M. Krasteva s prevod na ruski ot A. Tosheva i angliyski ezik ot S. Tsoneva-Matyusan, indeksi na toponimite, etnonimite, antroponimite. Plovdiv: Zhanet 45).
- Кръстева 2020: *Кръстева, М.* Духовната памет на Геровия препис на „История славянобългарска“. – В: Език и литература, № 1–2, 72-86 (Krasteva 2020: *Krasteva, M.* Duhovната pamet na Geroviya prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. – V: Ezik i literatura, № 1–2, 72-86).
- Кръстева, Тошева 2018: *Кръстева, М., А. Тошева.* Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Рилски манастир, 1825, Паисий Рилски). Фототипно издание с превод на оригинала на съвременен български език от А. Тошева, с литературоведско изследване от М. Кръстева с превод на руски език А. Тошева и

- превод на английски език от М. Кацарска, с палеографско описание, индекси на топонимите, етнонимите, антропонимите от А. Тошева. Пловдив: Жанет 45. (Krasteva, Tosheva 2018: *Krasteva, M., A. Tosheva. Rilska prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“* (Rilski manastir, 1825, Paisiy Rilski). Fototipno izdanie, prevod na originala na savremenен balgarski ezik ot A. Tosheva, literaturovedsko izsledvane M. Krasteva s prevod na ruski ezik A. Tosheva, prevod na angliyski ezik M. Katsarska, paleografsko opisane, indeksi na toponimite, etnonimite, antroponimite A. Tosheva. Otg. red. M. Krasteva. Plovdiv: Zhanet 45).
- Кръстевич 1859: *Кръстевич, Г.* За Цариградския Патриарх. Продължение. – В: Български книжици, Повременно снисание на Българската книжнина, I, септември, № 1, с. 532-543 (Krastevich 1859: *Krastevich, G. Za Tsarigradskiya Patriarh. Prodalzhenie.* – V: *Balgarski knizhitsi, Povremenno snisanie na Balgarskata knizhnina, I, septemvri, № 1, s. 532-543*).
- Куршумова 2013: *Куршумова, М.* Геровият препис на „История славянобългарска“, или за знаците на историчността и осъществения езиков континуитет. – В: Научни трудове на Пловдивския университет, Филология, том 51, бр. 1, сб. А. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“: Пловдив, 49-68 (Kurshumova 2013: *Kurshumova, M. Geroviyat prepis na „Istoria slavyanobalgarska“, ili za znatsite na istorichnostta i osashtestveniya ezikov kontinuitet.* – V: *Nauchni trudove na Plovdivskia universitet, Filologia, tom 51, br. 1, sb. A. Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“: Plovdiv, 49-68*).
- Куршумова 2014: *Куршумова, М.* Поп-Йоановият препис на „История славянобългарска“ като част от текстовото семейство на Рилската преписка (Лексикално-семантични съпоставки). – В: Електронно списание LiterNet, 17.08.2014, № 8 (177), <<https://litenet.bg/publish30/mariana-kurshumova/pop-joanov-prepis.htm>>, ползвано: 30.03.2022 (Kurshumova 2014: *Kurshumova, M. Pop-Yoanoviyat prepis na „Istoria slavyanobalgarska“ като част от текстовото семеystvo на Rilskata prepravka (Leksikalno-semantichni sapostavki).* – V: *Elektronno spisanie LiterNet, 17.08.2014, № 8 (177), <<https://litenet.bg/publish30/mariana-kurshumova/pop-joanov-prepis.htm>>, polzvano: 30.03.2022*).**
- Лавров 1895: *Лавров, П.* Одна из переделок Истории Славяноболгарской йеромонаха Паисия, сохранившаяся в рукописи № 1731 собрания проф. Григоровича. Т. 2. – Труды восьмого археологического съезда в Москве. Москва, 252-263 (Lavrov 1895: *Lavrov, P. Odnа iz peredelok Istorii Slavyanobolgarskoy yeromonaha Paisiya, sohranivshayasya v rukopisi № 1731 sobrania prof. Grigorovichа. T. 2. – Trudy vos'mogo arheologicheskogo saezda v Moskve. Moskva, 252-263*).
- Ламански 1869: *Ламанский, В.* Болгарская словестность XVIII века. – В: Журнал Министерства народного просвещения, CXLV, сентябрь, Москва, № 145, 107-123 (Lamanski 1869: *Lamanskiy, V. Bolgarskaya slovestnost' XVIII veka.* – V: *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya, CXLV, sentyabr, Moskva, № 145, 107-123*).
- Начов 1894: *Начов, Н.* Забеляжка за Паисиевата история. – В: Периодическое списание на българското книжовно дружество в Средец, IX, № XLVI, 505-525 (Nachov 1894: *Nachov, N. Zabelyazhka za Paisievata istoria.* – V: *Periodicheskoe spisanie na balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets, IX, № XLVI, 505-525*).
- НБКМ 1113: Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1830, поп Йоаникия Петкович). Съдържа 64+20 листа (NBKM 1113: Поп-Йоанова

- prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Zmeevo, 1830, pop Yoanikia Petkovich). Sadarzha 64+20 lista).
- НБКМ 1114: Втора Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Чирпан, 1831, Харитон Рилец). Съдържа 77 листа (NBKM 1114: Vtora Haritonova prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Chirpan, 1831, Hariton Rilets). Sadarzha 77 lista).
- НБКМ 1115: Първа Харитонова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1831, Харитон Рилец). Съдържа ръкописни 84 листа, има и откъснати листа (NBKM 1115: Parva Haritonova prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Zmeevo, 1831, Hariton Rilets). Sadarzha rakopisni 84 lista, ima i otkasnati lista).
- НБКМ 1235: Кесариев препис на „История славянобългарска“. Без оригинална идентификация. Съдържа ръкописни листа 68 листа (NBKM 1235: Kesariev prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. Bez originalna identifikatsia. Sadarzha rakopisni lista 68 lista).
- НБКМ 1236: Панагюрски препис на „История славянобългарска“. Съдържа ръкописни 88 листа (NBKM 1236: Panagyurski prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. Sadarzha rakopisni 88 lista).
- НБКМ 723 (629): Първа Хилендарска преправка на „История славянобългарска“. Без автентична идентификация. Съдържа 34+2 листа (NBKM 723 (629): Parva Hilendarska prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“. Bez avtenticna identifikatsia. Sadarzha 34+2 lista).
- НБКМ 775: Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Рилски манастир, 1825, Паисий Рилски). Съдържа ръкописни 89 листа (NBKM 775: Rilska prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Rilski manastir, 1825, Paisiy Rilski). Sadarzha rakopisni 89 lista).
- НБКМ 775: Рилска преправка на „История славянобългарска“ (Чирпан, 1825, Паисий Рилец). Оригиналет е притежание на НБКМ в София (NBKM 775: Rilska prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“ (Chirpan, 1825, Paisiy Rilets). Originalat e pritezhanie na NBKM v Sofia).
- НБКМ ф. 22, оп. 1, а.е. 704, л. 82: Ръкописно писмо (22.10.1926), адресирано до Геровите наследници. Адресант е Юбилейният комитет за отпразнуването на 75-годишнината на българската просвета в Чирпан (NBKM f. 22, op. 1, a.e. 704, l. 82: Rakopisno pismo (22.10.1926), adresirano do Gerovite naslednitsi. Adresant e Yubileyniyat komitet za otpraznuvaneto na 75-godishninata na balgarskata prosveta v Chirpan).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 603, л. 1-21: Отделни листа с извадки от българска история, които доказват отминалата ни слава. Приемаме, че е Геров автограф, тъй като съдържа характерното изписване на *б* и *т*. (NBKM f. 22, op. I, a.e. 603, l. 1-21: Otdelni lista s izvadki ot balgarska istoria, koito dokazvat otminalata ni slava. Priemame, che e Gerov avtograf, tay kato sadarzha harakternoto izpisvane na *b* i *t*.)
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 604 л. 299-371: Кратко всеобщо битоописание. (NBKM f. 22, op. I, a.e. 604 l. 299-371: Kratko vseobshto bitoopisanie).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 604, дял III Д, б. 1, л. 1-378: Ръкописен учебник по всеобща история. Почеркът е на Геров, приемаме, че е негов автограф (NBKM f. 22, op. I, a.e. 604, dyal III D, b. 1, l. 1-378: Rakopisen uchebник po vseobshta istoria. Pocherkat e na Gerov, priemame, che e negov avtograf).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 604, л. 196-378: Ръкописът е учебник по всеобща история (въведение). Преписвано е от друг ръкопис, който се съдържа в архива на Найдено Геров. Преписът е коректен спрямо извода, спазени са обозначенията на

- разделите, които са изнесени в лявото празно поле (NBKM f. 22, op. I, a.e. 604, l. 196-378: Rakopisat e uchebnik po vseobshta istoria (vavedenie). Prepisvano e ot drug rakopis, koyto se sadarzha v arhiva na Nayden Gerov. Prepisat e korekten spryamo izvoda, spazeni sa oboznacheniyata na razdelite, koito sa izneseni v lyavoto prazno pole).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 604, л. 2-75: Учебник по всеобща история – въведение. Приемаме, че е Геров автограф с характерното изписване на *б, ъ, ъ* (NBKM f. 22, op. I, a.e. 604, l. 2-75: Uchebnik po vseobshta istoria – vavedenie. Priemame, che e Gerov avtograf s harakternoto izpisvane na *б, ъ, ъ*).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 604, л. 82-123: Ръкописни записки по всеобща история и теория на историята. Приемаме, че е Геров автограф. Хартията не е еднородна, някои листа са силно повредени (NBKM f. 22, op. I, a.e. 604, l. 82-123: Rakopisni zapiski po vseobshta istoria i teoria na istoriyata. Priemame, che e Gerov avtograf. Hartiyata ne e ednorodna, nyakoi lista sa silno povredeni).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 606, л. 110-137: Ръкописът съдържа кратка свещена история от Новия завет и кратък Катехизис. Това е Геров автограф със запазеното характерно изписване на *т, ъ, ъ* (NBKM f. 22, op. I, a.e. 606, l. 110-137: Rakopisat sadarzha kratka sveshtena istoria ot Novia zavet i kratak Katehizis. Tova e Gerov avtograf sas zapazenoto harakternoto izpisvane na *т, ъ, ъ*).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 606, л. 12-109: Ръкописен учебник – Катехизис. Приемаме, че е Геров автограф, защото съдържа специфичното изписване на *т* и *ъ*. По същия начин са ръкописвани и в Геров препис на „История славянобългарска“ (NBKM f. 22, op. I, a.e. 606, l. 12-109: Rakopisen uchebnik – Ketehizis. Priemame, che e Gerov avtograf, zashtoto sadarzha spetsifichnoto izpisvane na *т* i *ъ*. Po sashtiya nachin sa rakopisvani i v Gerov prepis na „Istoria slavyanobalgarska“).
- НБКМ ф. 22, оп. I, а.е. 622, л. 1-70. Ръкописна тетрадка с препис на „История славянобългарска“. Автограф на Найден Геров (NBKM f. 22, op. I, a.e. 622, l. 1-70. Rakopisna tetradka s prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. Avtograf na Nayden Gerov).
- НБКМ ф. 22, оп. II, а.е. 814, л. 1-30: Ръкописен очерк, посветен на литературноисторическия развой на възрожденската книжнина. Очеркът започва с анализ на Паисиевата история (NBKM f. 22, op. II, a.e. 814, l. 1-30: Rakopisen ocherk, posveten na literaturnoistoricheskia razvoy na vazrozhdenskata knizhnina. Ocherkat zapochva s analiz na Paisievata istoria).
- Перчеклийски 2013: *Перчеклийски, Л.* Ахтаровият царственик от 1844 година. Текст и изследване. София: Бolid-инс (Perchekliyski 2013: *Perchekliyski, L.* Ahtaroviyat tsarstvenik ot 1844 godina. Tekst i izsledvane. Sofia: Bolid-ins).
- Радев 2012-а: *Радев, И.* Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски (хипотеза за компилациите на „История славянобългарска“ като вариант на „съавторство“). – В: Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Филологически факултет. Т. 50, №1, А, 2012. Университетско издателство „Паисий Хилендарски“: Пловдив, 20-31 (Radev 2012-a: *Radev, I.* Paisiy Hilendarski i Spiridon Rilski (hipoteza za kompilatsiite na „Istoria slavyanobalgarska“ като вариант на „saavtorstvo“). – V: Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“. Filologicheski fakultet. T. 50, №1, A, 2012. Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“: Plovdiv, 20-31).
- Радев 2012-б: *Радев, И.* Летопис Славяноболгар. Кесариевият препис на „История славянобългарска“. Паисиада (1762-2012). Велико Търново: Абагар. (Radev

- 2012-b: *Radev, I.* Letopis Slavyanobolgar. Kesarieviyat prepis na „Istoria slavyanobalgarska“. Paisiada (1762-2012). Veliko Tarnovo: Abagar.
- РГБ, архив на Виктор Григоровича, ф. 87, № 1731 (М): Григоровичева преправка на „История славянобългарска“. Неидентифициран ръкопис. Несъхранен цялостно (RGB, arhiv na Viktor Grigorovicha, f. 87, № 1731 (M): Grigorovicheva prepravka na „Istoria slavyanobalgarska“. Neidentifitsiran rakopis. Nesahranen tsyalostno).
- Славейков 1894: *Славейков, И.* Една страничка от историята на нашето Възраждане или как нашите бащи и деди работели за пробуждането на народа. Съст. Ст. Бобчев. – В: Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на българската журналистика и чествуването на паметта на основателя ѝ Константин Фотинов. София: Вълков, 80-90 (Slaveykov 1894: *Slaveykov, I.* Edna stranichka ot istoriyata na nasheto Vazrazhdane ili kak nashite bashti i dedi raboteli za probuzhdaneto na naroda. Sast. St. Bobchev. – V: Yubileen sbornik po sluchay 50-godishninata na balgarskata zhurnalistika i chestvuvaneto na pametta na osnovatelya i Konstantin Fotinov. Sofia: Valkov, 80-90).
- Спасова 2019: *Спасова, А.* Мястото на св. св. Кирил и Методий в българското училище през XIX век. – В: Маршрути на книжно общуване на източните и южните славяни през XI-XX век. София: ИЦ Боян Пенев, 230-250 (Spasova 2019: *Spasova, A.* Myastoto na sv. sv. Kiril i Metodiya v balgarskoto uchilishte prez XIX vek. – V: Marshruti na knizhovno obshtuvane na iztochnite i yuzhnite slavyani prez XI-XX vek. Sofia: ITs Boyan Penev, 230-250).
- Спасова 2020: *Спасова-Топурова, А.* Антични реминисценции във възрожденската книжнина. София: ИЦ „Боян Пенев“, Институт за литература, Scribens. (Spasova 2020: *Spasova-Topurova, A.* Antichni reministsentsii vav vazrozhdenskata knizhnina. Sofia: ITs „Boyana Penev“, Institut za literatura, Scribens).
- Стефанов 2007: *Стефанов, П.* Отец Пантелеймон Хилендарец и неговият принос към българското Възраждане. – В: Православие.бг (31.05.2007), <https://www.pravoslavie.bg/История/отец-пантелеймон-хилендарец-и-негови/>, ползвано: 30.03.2022 (Stefanov 2007: *Stefanov, P.* Otets Panteleymon Hilendarets i negoviyat prinos kam balgarskoto Vazrazhdane. – V: Pravoslavie.bg (31.05.2007), <https://www.pravoslavie.bg/Istoria/otets-panteleymon-hilendarets-i-negovi/>, polzvano: 30.03.2022)
- Стоянов 1962: *Стоянов, М.* Преписи на Паисиевата „История славянобългарска“. – В: Паисий и неговата епоха (1762-1962). Сборник от изследвания по случай 200-годишнината от „История славянобългарска“. София: БАН (Stoyanov 1962: *Stoyanov, M.* Prepisi na Paisievata „Istoria slavyanobalgarska“. – V: Paisiy i negovata epoha (1762-1962). Sbornik ot izsledvania po sluchay 200-godishninata ot „Istoria slavyanobalgarska“. Sofia: BAN).
- Стоянов, Кодов 1964, 3: *Стоянов, М., Хр. Кодов.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека Т. 3. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“ (Stoyanov, Kodov 1964, 3: *Stoyanov, M., Hr. Kodov.* Opis na rakopisite i staropечатните knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka T. 3. Sofia: Narodna biblioteka „Kiril i Metodiya“).
- Теодоров-Балан 1898: *Теодоров-Балан, Ал.* История славяноболгарская 1762. Паисий Хилендарски. Стъкми А. Теодоров. Пловдив: Хр. Г. Данов (Teodorov-Balan 1898: *Teodorov-Balan, Al.* Istoria slavyanobalgarskaya 1762. Paisiy Hilendarski. Stakmi A. Teodorov. Plovdiv: Hr. G. Danov).
- Тодоров 1982: *Тодоров, И.* Разпространение и въздействие на „История славянобългарска“ през Възраждането. – В: Първи международен конгрес по българистика.

- Доклади. Т. 1. Част 4. Социални и революционни движения в България. Кн. 1. Национолноосвободителни движения XV-XVIII в. БАН: С. (Todorov 1982: *Todorov, I. Razprostranenie i vazdeystvie na „Istoria slavyanobalgarska“ prez Vazrazhdaneto. - V: Parvi mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. T. 1. Chast 4. Sotsialni i revolyutsionni dvizheniya v Balgaria. Кн. 1. Natsionolnoosvoboditelni dvizheniya XV-XVIII v. BAN: S.*)
- Тодоров 1985: *Тодоров, И.* Неизвестен препис на Паисиевата история в Хилендарския манастир. - В: Старобългарска литература, XVIII, 1985, № 3, 193-203 (Todorov 1985: *Todorov, I. Neizvesten prepis na Paisievata istoria v Hilendarskiya manastir. - V: Starobalgarska literatura, XVIII, 1985, № 3, 193-203.*)
- Тошева 2020: *Тошева, А.* Рилската преправка (1825 г.) и преписите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ (текстология и език). Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски (*Tosheva, A. Rilskata prepravka (1825 g.) i prepisite ot Rilskata redaktsia na „Istoria slavyanobalgarska“ (tekstologia i ezik). Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski.*)
- Цонев 1923: *Цонев, Б.* Опис на ръкописните и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Свит. 2. София: Народна библиотека (Tsonev 1923: 416-417. *Tsonev, B. Opis na rakopisnite i staropечатnrite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. Svit. 2. Sofia: Narodna biblioteka.*)